

CÜMLELER ARASI ANLAM VE BİÇİM BAĞI SAĞLAYAN ÖGELER

*Yard. Doç. Dr. Kerime ÜSTÜNOVA
Uludağ Ün. Fen-Ed. Fak.
Türk Dili ve Ed Böl.*

ÖZET

Dildeki her biçimbirim; önemini, anlamını diğer biçimbirimlerle kurduğu bağlantılardan alır. Dolayısıyla cümlelerin anlamı da; içinde yer aldığı konuşma zincirine, belli bir metne göre belirlenir. Bu belirleme sırasında koşullar, durumlar etkili olur. Metni oluşturan dil malzemesinin söz konusu metin içinde yüklendiği işlevleri, kazandığı değerleri, okuyucuda uyandırdığı etkileri hesaba katmak gerekir. Bu da, ardından söz diziminde, cümle üstü birimlere kayma eğilimini gündeme getirir; bir cümleyi kuran ögeler arasındaki ilişkilerden çok bir metni, bir bildiriyi belirleyen cümleler arasındaki ilişkilere önem verilmesine yol açar; dil birimlerinin yalnızca biçim özellikleriyle değil; içerdikleri anlamlar, aktardıkları dil içi ve dil dışı ilişkiler bakımından da incelenmesi gereğini ortaya çıkarır. Sonuçta metnin anlam dünyasının kavramak, varlık nedenlerini anlamak için dil birimi olarak cümlelerin değil; cümleden daha büyük birliklerin alınması gereği iyice önem kazanır.

Anahtar Kelimeler

cümleden büyük birlik, anlam bağı, biçim bağı

GİRİŞ

20. yüzyılın ikinci yarısında başlayan cümleyi metin düzeyinde inceleme çalışmaları özellikle Chomsky'nin üretimsel dilbilim kuramının tüm dünyada benimsenmesi, gelenekselliğiyle eleştirilen dilbilgisinde de etkisini göstermiştir. Cümle çözümlemelerinde temel birim olarak cümlelerin alınmasının, incelemelerin yalnız cümlelerin biçimsel yapıyla yapılmasının arzulanan sonuçları vermediği zaman içinde görülmüş, bunun sonucu olarak da söz diziminde cümle üstü birimlere kayma eğilimi ortaya çıkmıştır. Dil birimleri, yalnızca biçim özellikleriyle değil; içerdikleri anlamlar, aktardıkları dil içi ve dil dışı ilişkiler bakımından da incelenmelidir. Böylece bir cümleyi kuran ögeler arasındaki ilişkilerden çok; bir metni, bir bildiriyi belirleyen cümleler arasındaki ilişkilere önem verilmiş olur. Bu eğilim, kendine yapılan itirazları da peşinden sürüklemektedir. Türk dili üzerinde çalışanlar, dilin anlam yanının ne derece önemli olduğunu benimsemekle birlikte biçim ile anlamın aynı çatıda buluşturulmasının karışıklık yaratacağından endişelenmektedirler. Çalışmalar ilerledikçe, kaygıların sevince dönüşeceğini umuyoruz.

Cümleler arası bağlantıyı çift yönlü olarak ortaya koymaya yönelik bu

çalışmada şunları ileri sürmekteyiz.

1. Cümleler anlam ve biçim bağı kurdukları bütünler içerisinde ele alınmalı. Dildeki her öge, önemini diğer öğelerle kurduğu bağlantılardan alır. Cümlelerin anlamı da; içinde yer aldığı konuşma zincirine, belli bir metne göre belirlenir. Bu belirleme sırasında koşullar, durumlar etkili olur. Metni oluşturan dil malzemesinin söz konusu metin içinde yüklendiği işlevleri, kazandığı değerleri, okuyucu / dinleyicide uyandırdığı etkileri hesaba katmak gerekir. Bu durumda metnin anlam dünyasının kavramak, varlık nedenlerini anlamak için dil birimi olarak cümlelerin değil; cümleden daha büyük birliklerin -adı ne olursa, biz kısaca CBB diyeceğiz- alınması gereği iyice önem kazanır.

2. Cümleler çözümlenirken biçimsel yapıyla birlikte anlamsal yapı, yani derin yapısı da değerlendirmeye katılmalıdır. Her cümlelerin bir derin, bir de yüzey yapısı vardır. Derin yapı, cümlelerin temelinde bulunan bütün anlam öğelerinden oluşmuş, anlamla ilgili olan mantık yapısıdır. Soyut yapıdır. Yüzey yapı ise, derin yapıda var olan anlamın açıklanış biçimi, sese, heceye, sözcüğe, sözcük öbeğine dökülerek gerçekleşmiş, hayat bulmuş biçimdir. Bu iki yapı, elele vermeden bir cümlelerin anlattığı yargıya ulaşmak düşünülemez. Cümlelerin derin yapısına yer vermekle dilin kuruluş ve işleyişine daha çok açıklık getirilmiş olacaktır. Derin yapıyı dilin kurallarından hareketle somutlaştırabiliriz. Ayrıntılı bilgi için bkz. Üstünova (1998; 1999, 93-105)

Bunun için, önce cümleleri birbirine bağlayan biçimsel ve anlamsal bağların neler olduğu ortaya konmak zorundadır. Ayrıca -belki bir başka çalışmada- derin yapıdan neyi kastettiğimizi ayrıntılı biçimde açıklığa kavuşturmamız gerekmektedir.

1. Anlam Bağı

Anlam bağı cümlelerin aynı çatı altında toplanması için ön koşuldur. Hatta tek başına bile yeterlidir; ama biçimsel bağ, cümleleri aynı bütün içinde tutmamıza yetmez. Tüm biçim özellikleri aynı olan, ama aralarında anlam ilişkisi olmayan cümleler, bir bütünün parçaları olamazlar. Demek ki dilbilgisi bağı, CBB'nin oluşması için yeterli değildir; fakat anlam bağına hizmet eder. Aslında bu ilişki çift yönlüdür. Anlam bağı, dilbilgisi bağına; dilbilgisi bağı, anlam bağına sağlar. Biri zayıfladığında, diğeri güçlenerek dengeyi kurar. Anlam bağına bittiği yerde, cümleden büyük birliğin sınırı belirlemiştir ve noktayı koymak gerekmektedir.

1.1. Ortak zaman, ortak kişi, ortak nesne, ortak mekan bildiren unsurlar, cümleler arasında anlam bağı sağlarlar.

Geçen gün hava ne güzeldi! Logaritmacı Hasan'la Hürriyet Tepe-si'ne gittik. Bomonti'ye kadar uzandık. Daha kış uykusundan uyanmamış sisli Kağıthane'ye, mavi Mahmur Haliç'e yükseklerden baktık. Ö. Seyfettin / Velinimet

Ortak zaman: Geçmişte bir dilimdir. "Geçen gün" öbeği ile verilmiştir.

Birinci cümlede verilen zaman, tüm cümleler için geçerli sayılmıştır. Dil tekrarı sevmediğinden, iki, üç ve dördüncü cümleler için artık eski bilgi olan zaman kavramı derin yapıda bırakılmıştır.

Ortak mekân: Hürriyet Tepesi ve Bomonti'dir.

Ortak kişiler: Logaritmacı Hasan ve adını bilmediğimiz söz söyleyendir. Söz söyleyeni belirlememizi sağlayan dil içi gönderme yok, onun için bu cümlelerden bu sözü kimin söylediğini çıkarmamız mümkün değil. İki, üç ve dördüncü cümlelerde olayı yapanlar -özne- yüzey yapıda gözüküyor; derin yapıda bırakılmış ve *gittik / uzandık / baktık* yüklemelerinde öznenin eksik tekrarı olan {-k} kişi ekiyle temsil edilmektedirler. Böylece birinci çoğul kişi ekinin göndermesi olan **biz** sözcüğüne ulaşılır. **Biz**, Hasan'ı ve söz söyleyeni kapsamaktadır.

1.2. Kurucu öğelerden birinin bütünden parçaya, büyükten küçüğe, soyuttan somuta doğru inişe geçmesi cümleler arasında anlam bağı kurar.

Makber, makber değil bir türbe,(1) türbe değil bir mabet, (3) mabet değil bir küre, (4) küre değil bir fezâ-yı bîintihâ (sonsuz uzay) olmalıydı.(5) Halbuki bir makber bile değil.(6) Makber, nûr-i ilâhînin indiği, fkr-i insânînin çıkamadığı bir minber olmalıydı.(7) A.H.Tarhan-Makber Mukaddimesi

Makber > türbe > mabet > küre; büyükten küçüğe, soyuttan somuta doğru akışa geçerek cümleler arası anlam bağı kurmaktadır. Nesnelere küçül-dukçe somutlaşmakta, beşinci cümledeki *uzay* sözcüğüyle tekrar soyuta dönüşmekte; cümleler, soyutla açılıp soyutla kapanmaktadır. Altıncı ve yedinci cümlelerde *makber* ile soyut anlatımda ısrar eden şair, *minber* ile tekrar somuta dönüş yaparak yaşadığı gelgitleri yansıtmaktadır. Eksiltiler tamamlandığında, bu iniş ve çıkışlar çok daha güzel bir tabloyla âdeta kıvrılarak karşımıza çıkmaktadır:

makber, makber değil; makber bir türbe olmalıydı
makber > makber > makber > türbe

makber, türbe değil; makber bir mabet olmalıydı
makber > türbe > makber > mabet

makber, mabet değil; makber bir küre olmalıydı
makber > mabet > makber > küre

makber, küre değil; makber bir sonsuz uzay olmalıydı.
makber > küre > makber > uzay

1.3. Olumsuzluk, olumluluk cümleleri anlam bakımından birbirine bağlar.

En güzel örneklerini Dede Korkut Destanlarında bulduğumuz olumsuzluk, cümleler arasında anlam bağı kurmaya yarayan niteliklerdendir. Eylem-

lerdeki ya da adlardaki olumsuzluk ekleri, olumsuzluk bildiren sözcükler bu amaçla kullanılabilirler. Kimi zaman olumlulukla olumsuzluk iç içe geçebilir.

Yöm vireyim hanum: Yırlü kara tağun yıkılmasun, kölgelüçe kaba ağacun kesilmesün, kamın akan görklü suyun kurumasun, kanatların uçı kırılmasun, Kâdir seni nâmerde muhtac itmesün, çapar-iken ağ boz atun büdrimesün, çalışanda kara polat öz kılıcun gedilmesün, Allah vi-ren ümizün üzilmesün, ahır sonı aru imandan ayırmasun, ağ alnunda biş kelime du'a kılduk kabul olsun, yığışdırsun dürişdürsün günahunuzu adı görklü Muhammede bağışlasun hanum hey.

Kazan Oğlu Uruz Bigün Tutsak Olduğu Boy

Altı çizili birimlerde olumsuzluk, {-mE} eki ile sağlanmış; ancak anlamda, yapılmasındansa, yapılmaması istenen durumlar yansıtılmıştır. *Alkış* adını verdiğimiz bu olumsuz cümleler, iyi dilekleri ifade etmektedir. Bu nedenle biçimce olumsuz olmalarına karşın değer yargıları bakımından olumludur diyebiliriz. Hepsinde var olan bu özellik de, cümleler arası bağ kurmaktadır.

Sarp yorır-iken kazılık ata nâmerd yigit binebilmez, bininçe binmese yig. Çalup keser öz kılıcı muhannetler çala bilmez çalınça çalmasa yig. Çala bilen yigide ok-ile kılıçtan bir çomak yig. Konuğu gelmeyen kara ivler yıkula bilmez yıkılmayınca yıkılsa yig. At yimeyen acı otlar bite bilmez bitinçe bitmese yig. Adam içmez acı sular sıza bilmez sızınça sızmasa yig. Ata adını yorıtmayan hoyrad oğul ata bilinden ine bilmez ininçe inmese yig, hoyrad oğul ana rahmine düşe bilmez düşinçe toğmasa yig. Ata adın yoridanda devletlü oğul yig. Yalan söz bu dünyada ola bilmez olinça olmasa yig. Girçeklerün üç otuz on yaşımı toldura bilmez toldurmayınça toldursa yig. Üç otuz on yaşınız tolsun. Hak size yaman getürmesün, devleünüz payende olsun hanum hey.

Dede Korkut Destanları / Mukaddime

Metinde ilk dikkati çeken; "... -E bilmez -İnçE -mEsE yig" yapısının tekrarıdır. Dede Korkut Destanlarının sonradan yazıya geçirildiği gerçeği, bize bazı birimlerin düşmüş olacağını düşündürdüğünden (koyu renkle yazılanlar) eksilteleri yerine koyduğumuzda olumsuzluk olumluluk ilişkisi daha belirgin hal almaktadır. İlk bakışta göze çarpan olumsuzluk, derinlemesine incelendiğinde birbirini izleyen ve bir cümlede birkaç birimde verilen olumluluk-olumsuzluk özelliğinin neredeyse sistemli biçimde dans ettiği ortaya çıkmaktadır. Şöyle ki;

olumsuz		olumlu		
olumlu	olumsuz	olumlu	olumsuz	olumlu
<i>Sarp yorır-iken</i>	<i>kazılık ata nâmerd yigit binebilmez</i>	<i>bininçe</i>	<i>binmese</i>	<i>yig</i>
<i>Çalup keser öz kılıcı</i>	<i>muhannetler çala bilmez</i>	<i>çalınça</i>	<i>çalmasa</i>	<i>yig.</i>

Cümlelerin tümünde hemen aynı biçimde tekrarlanan bu yapıyla olumlulukla olumsuzluk bir yün yumağı gibi iç içe girmiş, tekrarlarla el ele verecek cümleler arası güçlü anlam ilişkisi sağlamıştır.

1.4. Eşanlamlılık, zıt anlamlılık, yakın anlamlılık cümleleri bağlamaya yarar.

Anlam benzerliği, karşıtlık bazen iki cümle daha çok iki sözcük, sözcük öbeği arasında geçerli olan bir ilişkidir. Birinin yerine ötekini konması sonucunda ortaya çıkan cümlenin anlamı aynı ise, iki birim arasında anlam benzerliği var demektir. İki ayrı kavramın birlikte algılanması, onların ortak noktalarının bulunmasına bağlıdır. Ancak iki ayrı kavram olabilmeleri için aralarında bazı farklılıkların bulunması şarttır. Benzerlikler, bir arada bulunmalarına; farklılıklar ise, birbirlerinden ayrılmalara yardımcı olur. İşte dili bir yapı olarak düşünen dil araştırmaları bu yapıyı oluşturan farklı unsurlar arasındaki ilişkiyi ve onun belli bir zaman dilimi içindeki durumunu incelemeye çalışır. John Lyons bu durumu şöyle ifade etmektedir: "Eşanlamlılık iki yanlı sezdirim ya da eşdeğerlik açısından tanımlanabilir. Bir tümce başka bir tümceyi uşa getirirse ve bunun tersi de doğruysa iki tümce eşdeğerlidir. İki eşdeğerli tümcenin sözdizimi yapıları aynı ise birbirinden yalnızca birinde x sözcüğü öbüründe y sözcüğü bulunması yönünden ayrılıyorsa x ile y eşanlamlıdır. Eşdeğerlik anlamı biçimlemenin bir başka yolu da şudur: İki tümce her biri aynı tümce dizilerini uşa getirirse eşdeğerdir demektir." Lyons (1983, 401-402)

Niye, niye? Kimse aramıyor, sormuyor, istemiyor, çağırıyor. Neden öyleyse? Adım adım gittim oraya. Ben geldim arasanız da aramasanız da. Ne yapmam gerekiyorsa yapayım? Kâğıtlar doldurdular. Bir yerlere girdim çıktım. Resimler çektirdim. Bir uçak beni aldı götürdü. İlk kez gördüğüm bir kentti burası. Bir tek caddesi olan. Bir tek güzel oteli. Banyolu tek bir odası..... Oktay Akbal / İlk Yaz Devrimi- Kıyamete Bir Saat

Sözcük bazında ele alırsak; aramıyor = sormuyor / istemiyor = çağırıyor / niye niye = neden öyleyse birimleri yakın anlamlıdır; sözcük öbeği olarak; *bir tek caddesi olan = bir tek güzel oteli= banyolu tek bir odası* yapıları aynı kavram alanına giren, varlık bildiren birimlerin büyükten küçüğe doğru inişle oluşmuş bir anlam ilişkisi sergilemektedir. Eksiltileri tamamladığımızda bunlar yakın anlamlı cümlelere dönüşecektir: *Bir tek caddesi olan bir kent. Bir tek güzel oteli olan bir kent. Banyolu tek bir odası olan (otel ?) kent..*

1.5. Cümleler arasında karşılaştırma. anlam ilişkisi kurar.

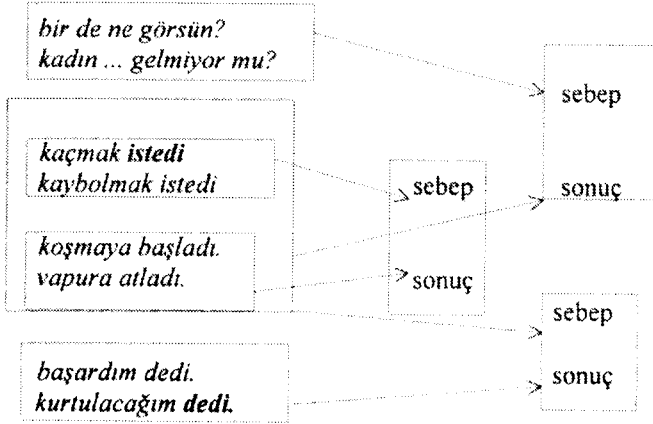
Bir de ne görsün? (1) Kadın üç çocuğunu toparlayıp gelmiyor mu? (2) Hemen oradan kaçmak,(3) akşamın alacakaranlığında kaybolmak istedi.(4) Bilinçsizce iskeleye doğru koşmaya başladı. (5) Demir alan vapura son anda atladı. (6) Nihayet dedi nihayet başardım. (7) Ondan kurtulacağım.(8) Ama doğup büyüdüğü şehre veda etmek zorunda kal-

mıştı. (9) Vapurun güvertesinden son kez baktı,(10) gözleri doldu. (11)*

Bu cümleleri birbirine bağlayan bir diğer bağ da karşıtlık ilgisidir. Üç, dört, beş, altıncı cümlelerde isteyerek yapılan eylemlerden söz ediliyor. Yedi ve sekizinci cümleler, çok istenen eylemlerin başarılı sonucunu verirken okuyucuya sunulan sevinç, birdenbire dokuz, on ve on birinci cümlelerde yerini hüznü bırakmıştır. Birbirinin tam tersi iki durumla yüz yüze kalan ortak kişinin ruh hali cümleler arasında kurulan karşıtlık ilgisıyla, karşılaştırmayla anlatılmıştır. Böylece cümleler arasında anlam bağı kurulmuş oluyor.

1.6. Sebep-sonuç ilişkisi, anlam ilişkisini gösterir.

1.5. maddede verilen örnek parçada cümleler arasındaki sebep sonuç ilişkisi karmaşık bir ağ örgüsü oluşturmaktadır. 1. Üç, dört, beş ve altıncı cümleler: sonuç; birinci ve ikinci cümleler sebep bildirir. Sonuç bildiren cümlelerin gerçekleşmesi sebep bildirenlerle bağlıdır. Kaçmak, kaybolmak istemesinin, koşmaya başlamasının, vapura atlamasının tek sebebi, gelen kadını görmesidir. İlk iki cümle olmasaydı diğerlerine de gerek kalmayacaktı. 2. Üçüncü ve dördüncü cümleler sebep, beşinci ve altıncı cümleler sonuç anlatır. Kaçmak, kaybolmak istemesinin sonucunda koşmuş, vapura atlamıştır. 3. Üç, dört, beş ve altıncı cümleler sebep, yedinci ve sekizinci cümleler sonuç gösterir. Böylece tüm cümleler birbirine sebep-sonuç ilişkisiyle bağlanmıştır. Şemalaştırırsak ortaya şu görüntü çıkar:

1.7. Soru, cümleler arası anlam ilişkisi kurulmasına neden olur.

- Kızım beni arayan oldu mu? (1)
--- Evet. (2)
--- Kim? (3)
--- Tofaş'tan Ahmet Bey. * (4)

Karşılıklı soru-cevaba dayalı bu söyleşide özellikle iki, üç ve dördüncü cümleler görünüşte yargı bildirmiyorlar. Bu halleriyle çözümlenmeleri mümkün değildir. Ancak eksiltili yapılar olduğunu, soru cümlelerinde verilen bi-
I * işareti olan parçalar, yazar tarafından oluşturulmuştur.

rimlerin cevap cümlelerinde ortak kullanılabileceğini bildiğimizden eksiltile-ri tamamlamada bizi yönlendiren dil kurallarının rehberliğinde hemen derin yapıyı devreye sokarız ve bunları şu biçime getiririz:

--- *Kızım beni arayan oldu mu?* (1)

--- *Evet sizi arayan oldu.* (2)

--- *Kim beni aradı?* (3)

--- *Tofaş'tan Ahmet Bey sizi aradı.* (4)

Böylece evet, kim, Tofaş'tan Ahmet Bey yargısız yapıları cümle görünümü kazanırken aralarındaki biçim bağının yanı sıra anlam bağıyla da cümleler aynı çatı altında toplanma hakkını elde etmiş olurlar.

*Bir de ne görsün? Kadın üç çocuğunu toparlayıp gelmiyor mu? Hemen oradan kaçmak, akşamın alacakaranlığında kaybolmak istedi.**

Soru birimlerini taşıyan bu cümlelerden ilki, gördüğü şeyi sorgulamak amacıyla kurulmuş bir soru cümlesi değildir. Cümlelerin soru formuna sokulmasının nedeni, gördüğü şeyin ne olduğunu açıklamaktır. Ne soru zamirinin karşılığı, açıklaması olarak *Kadın üç çocuğunu toparlayıp gelmiyor mu?* cümlesi vermiştir. İletişimde ikinci cümleyi "*Kadının üç çocuğunu toparlayıp geldiğini gördü.*" biçiminde algılarız. Bu da bize ikinci cümlelerin de soru cümlesi olmadığını gösterir. Çünkü o da, kadının gelip gelmediğini sorgulamıyor. Biçimce olumsuz, anlamca olumlu olan cümle, kendinden sonra gelen iki cümlelerin sebebini - *kaçmak istedi / kaybolmak istedi-* bildirmektedir. Biçimce soru formunda olan, ama gerçek soru cümlesi olmayan bu iki cümle arasındaki soru ilişkisi *ne = Kadın üç çocuğunu toparlayıp gelmiyor mu?* bağıyla kurulmuştur.

1.8. Tekrarlar anlam bağı oluşturur.

"Sorsaydı biri karşıma dikilip adın ne diye, kimsin diye veremedim yanıtını. Çoktu benim gibiler. Oysa benim gibi değildir, öyle sanılır uzaktan. Kişiler dıştan benzerler birbirine, öyle sanılır uzaktan. Kişiler dıştan benzerler birbirine. Giysiler eştir, pabuçlar eştir, gömlekler eştir. Saçlar bile, ya dökük ya aklaşmış... Yeni yeni kırılaşıyordu benimkiler o günlerde."

O. Akbal / İlk Yaz Devrimi

Örnekte her tür tekrar çeşidinden bolca vardır. Cümle tekrarları (*kişiler dıştan benzerler birbirine, öyle sanılır uzaktan* (tam tekrar)), yüklem tekrarları (*sorsaydı, eştir* (sıfır tekrar)), ulaç tekrarları (... *diye* (tam tekrar)), sözcük tekrarları (*giysiler, pabuçlar, gömlekler* (eksik tekrar))². Bunlar, buradaki cümlelerin birbirine anlamca bağlanmaları için gereken koşullardan birini oluşturmaktadır.

1.9. Aynı sözlük alanına giren kavramlar, anlam ilişkisi kurarlar

Kişiler dıştan benzerler birbirine. (1) Giysiler eştir. (2) pabuçlar eş-

2- Sözcük terarındaki örnek için 1.10. maddeye bakınız.

tir,(3) gömlekler eştir. (4) Saçlar bile eştir (5) ya dökük (6) ya aklaşmış...(7) Yeni yeni kırlaşıyordu benimkiler o günlerde.(8)

İlk cümleden verilen *dış* sözcüğü ile *dış görünüş* anlatılmak istenmiştir. Ardından gelen her cümlede *dış* görünüşü oluşturan alt elementler genelden özele, soyuttan somuta doğru giden bir akış içinde verilmiş: *giysiler, pabuçlar, gömlekler, saçlar*. Bunlar aynı kavram alanına giren sözcükler olduklarından birbirlerini farklı görünüşlerle tekrarlıyorlar. Aslında hepsinin ulaştığı üst katman *dış* sözcüğüdür. Bu nedenle bunlara eksik tekrar diyoruz. *Saçlar* sözcüğü, altı, yedi, sekizinci cümlelerde de sıfır tekrar yoluyla (*saçlar ya dökük, saçlar ya aklaşmış... Yeni yeni kırlaşıyordu benim saçlarım o günlerde.*) söz konusu anlam bağına katkı sağlıyor. Böylece buradaki sekiz cümle, aynı sözlük alanına giren birimlerin tekrarlanması yoluyla kenetlenmektedirler.

2. Dilbilgisi (biçim) bağı:

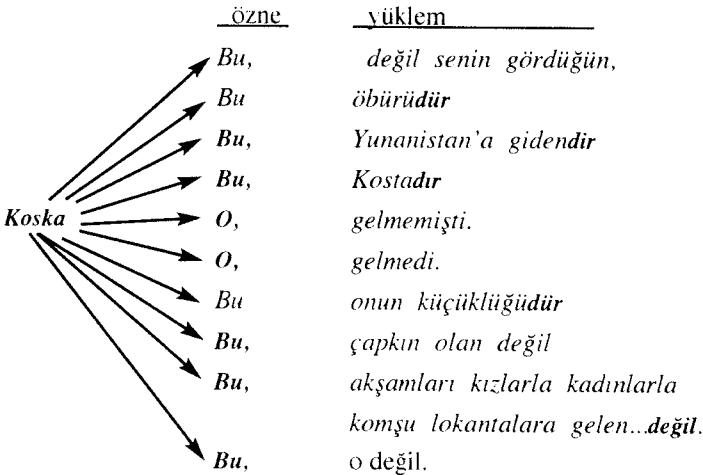
2.1. Ortak özne, ortak yüklem, ortak tümleç biçim bağı kurarlar.

"Bu değil senin gördüğün, dedi Barba.(1) Bu öbürü, Yunanistan'a giden: Kosta. (2) Hani beklemiştik de gelmemiştii.(3) Uğurlayacaktık.(4) Sen görmedin onu; gelmedi. (5) Bu onun küçüklüğü. (6) Çapkın olan değil yani? dedi Çolak.(7) Akşamları kızlarla kadınlarla komşu lokantalara gelen... yani o değil."(8)

Tomris Uyar / Çiçeklerle

Ortak özne: Son iki cümlelerin öznesi: *Çolak*; diğerlerinin öznesi: *Barba*. Geçtikleri ilk cümlelerde verilip diğerlerinde var sayılmış.

İç cümlelerde de ortak özneler kullanılmıştır. Çoğunluğunda "bu" olan özne kiminde "o" olarak geçse de, her iki zamirin anlattığı aynı kişidir. Aralarında eksik tekrar söz konusudur. Sıfır ve eksik tekrarlarla iç cümleler birbirine sınıksı bağlanmıştır.

Ortak yüklem: *dedi. Barba* ve *Çolak*'ın ilk cümlelerinde verildikten sonra diğer cümlelerde derin yapıda bırakılmıştır. Çözümlemede var sayılması şarttır. Özne ve yüklem eksiltilerin yerine koyunca cümleler şu hali alır:

"*Bu değil senin gördüğün.*" *dedi Barba.* (1) / "*Bu öbürü, Yunanistan'a giden: Kosta.*" *dedi Barba.* (2) / "*Hani beklemiştik de gelmemişti.*" *dedi Barba* (3) / "*Uğurlayacaktık.*" *dedi Barba* (4) / "*Sen görmedin onu; gelmedi.*" *dedi Barba.* (5) / "*Bu onun küçüklüğü.*" *dedi Barba.* (6) / "*Çapkın olan değil yani?*" *dedi Çolak.* (7) / "*Akşamları kızlarla kadınlarla komşu lokantalara gelen... yani o değil.*" *dedi Çolak* (8)

Ortak nesne: İç cümlelerin kiminde eylemler geçişli çatıda oldukları halde nesne eksiltisi yapılmıştır. Geçişli çatıdaki eylemlerin kurdukları cümlelerde nesne olmalıdır kuralından hareketle dil içi göstergelerin yardımıyla nesneyi belirleriz: *onu*. Üçüncü tekil kişi zamiri, *Kosta* adlı kişinin göstergesidir. Yukarıdaki cümlelerin yardımıyla *onu* = *Kosta*'yı birimine ulaştırız ki, eğer cümleleri tek tek ele alsaydık bu mümkün olmazdı.

Hani Kosta'yı beklemiştik de Kosta, gelmemişti. Onu uğurlayacaktık

2.2. Bir cümledeki ögenin diğer cümleye farklı bir öge olarak yerleşmesi, biçim bağı kurar. Eksiltileri tamamlanmış şu örnekte ilk cümledeki nesne (*onu*), ikinci cümlede özne (*o*), üçüncü ve dördüncü cümlelerde nesne, beşinci cümlede tekrar özne olarak karşımıza çıkar. Sürekli nesne ve özne tekrarlanmakta, göndermeler aynı kişiye yapılmaktadır.

Hani biz onu beklemiştik de, o gelmemişti. Biz onu uğurlayacaktık. Sen görmedin onu; o gelmedi.

*Annemle babamın boşanması gerekmiyormuş. Hâkim böyle düşünüyor.**

İkinci cümledeki *böyle* zarf tümleci birinci cümlelerin tamamının anlatımıdır. Başka deyişle ilk cümle ikinci cümleye *böyle* sözcüğüyle eksik tekrar olarak yerleşmiştir. *Annemle babamın boşanması gerekmiyormuş* = *böyle*

Zor ama başarmalıyız arkadaşlar, dedi. Asıl bizim okumamız gerekli. Biz yoksul insanların çocuklarıyız. Analarımızdan babalarımızdan fazla bir beklentimiz olamaz. Şimdi çalışırsak ileride rahata kavuşabiliriz. (1)

Evet, bazı şeyleri erken anlamak gerekiyor. (2)

Yoksulluğumuz bu konuda yararlı bile oluyor. (3)

Biz Varız / Talip Apaydın

Üç grupta topladığımız cümlelerde (nesne) *bazı şeyleri*, birinci grupta yer alan cümlelerin, (bulunma tümleci) *bu konuda* ikinci cümlelerin eksik tekrarı olarak toplam yedi cümlelerin biçimsel olarak bağlanmasını sağlamaktadır.

2.3. Cümle kuruluşlarının tekrarı, biçim bağı sağlar.

Aşağıdaki örnekte, derin yapıda bırakılan özne ve yüklemli yüzey yapıya çıkarınca sekiz cümlelerin de; nesne + özne + yüklem dizgisinde birbirlerini tekrarladıklarını, dolayısıyla cümlelerin aynı kuruluşta olduğunu görmekteyiz. Böylece tam tekrar olarak adlandırdığımız bu ilişki sayesinde, üçer öge- li bu cümleler arasında çok güçlü bir biçim bağı olduğunu söyleyebiliriz.

<u>nesne</u>	<u>yüklem</u>	<u>özne</u>
<i>Bu değil, senin gördüğün,</i>	<i>dedi</i>	<i>Barba.</i>
<i>Bu öbürü, Yunanistan'a giden: Kosta.</i>	<i>dedi</i>	<i>Barba</i>
<i>Hani beklemiştik de gelmemişti.</i>	<i>dedi</i>	<i>Barba</i>
<i>Uğurlayacaktık.</i>	<i>dedi</i>	<i>Barba</i>
<i>Sen görmedin onu; gelmedi.</i>	<i>dedi</i>	<i>Barba</i>

Cümle kuruluşlarının tekrarı aşamalı biçimde de olabilir. Daha çok nazımda karşımıza çıkan bu özellikte cümleler birbirlerini iki / üç / dört vb. sıra sonra tekrarlayabilirler. Cümleler kimi zaman da birbirini tersinden tekrarlarlar:

Kapadım bilgisayar, örtüsünü örttüm; aldım kitabımı elime, arası- na parmağımı koydum.

<u>yüklem</u>	<u>nesne</u>	<u>nesne</u>	<u>yüklem</u>
<i>Kapadım</i>	<i>bilgisayar,</i>	<i>/ örtüsünü</i>	<i>örttüm //</i>
<u>yüklem</u>	<u>nesne</u>	<u>yön.tüm.</u>	<u>yön.tüm.</u> <u>nesne</u> <u>yüklem</u>
<i>Aldım</i>	<i>kitabımı</i>	<i>elime, /</i>	<i>arasına parmağımı koydum.</i>

2.4. Tekrarlar, biçimsel ilişki kurarlar.

Yukarıdaki örneklerde cümle kuruluşlarının birbirini düz, ters, aşamalı olarak tekrarlamışlardır. İlk örnekte kişi adlarının yerine kullanılan zamirlerin ya da öbeklerin tekrarıyla da cümleler birbirine bağlandığını görüyoruz. Söz konusu iki kişi, farklı yapılarla anlatılarak eksik tekrar yapılmıştır. Sonuçta hepsi aynı kişilere gönderme yapmaktadır:

bu = öbürü = Yunanistan'a giden = Kosta = onu = onun küçüklüğü> Kosta

senin gördüğün = çapkın olan = akşamları kızlarla kadınlarla kom- şu lokantalara gelen = o > adı verilmeyen diğer kişidir.

2.5. Eksilteler, biçimsel ilişki sağlarlar.

Bir çeşit tekrar (sıfır tekrar) olarak benimsediğimiz eksilteler, yüzey yapıya yansımayan birimlerin gözle görülür hale gelmesinde önemli görev üstlenirler. "Cömert derler maldan ederler, yiğit derler candan ederler." atasözü yüzey yapıda nesne + yüklem / yüklem // nesne+ yüklem / yüklem biçiminde aşamalı paralelizm sergilemektedir. Oysa eksilteleri yerine koyunca

atasözünü oluşturan aralarında anlam bağı olan dört cümlenin kuruluşça birbirinin tam tekrarı olduğu görülür: özne + nesne + yüklem / özne + nesne + yüklem // özne + nesne + yüklem / özne + nesne + yüklem

özne nesne yüklem özne nesne yüklem

Onlar, "o, cömert insandır" derler / onlar, cömert insanı maldan ederler

Onlar, " o, yiğit insandır" derler / onlar, yiğit insanı candan ederler

KAYNAKÇA

- Adalı, O. (1979). *Türkiye Türkçesinde Biçimbirimler*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Akbal, O. (1998). *İlkyaz Devrimi*, İstanbul: Can Yayınları.
- Aksan, D. (1979-1982). *Her Yönüyle Dil, Genel Çizgileriyle Dilbilim I, II, III*, Ankara: TDK Yayınları: 439.
- Apaydın, T. (?). *Biz Varız*, İstanbul: Gendaş A.Ş.
- Hatipoğlu, V. (1978). *Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- İnce, I. (1991). Türkçenin Çekirdek Tümcelerindeki Kurucu Yapılara Üretimsel-Dönüşümlü Dilbilim Açısından Bir Yaklaşım, *Dilbilim Araştırmaları 1991*, 43-49.
- Külebi, O. (1990). Türkçede Eksilti Tümceleri, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 7(1/2), 117-137.
- Lyons, J. (1983). *Kuramsal Dilbilime Giriş*, (çev. Kocaman, A.), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 401-402.
- Ömer Seyfettin, *Yalnız Efe*, Ankara: Bilgi Yayınevi, 23-30.
- Öner, S. (1974). *Abdülhak Hâmid Tarhan*, İstanbul: Töker Yayınları, 82-88.
- Uyar, T. (1991). *Ödeşmeler*, İstanbul: Can Yayınları, 22-36.
- Üstünova, K. (1998). *Dede Korkut Destanları ve Cümleden Büyük Birlikler*, İstanbul: Alfa Yayınları.
- (1998). Cümle Çözümlemelerinde Yüzey Yapı Derin Yapı İlişkileri, *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, 563, 398-406.
- (1999). Eksilti ya da Sıfır Tekrar, *Uludağ Üniversitesi Fen- Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi 1* (1), 93-105.
- (2000). Cümlede Asıl Unsurlar: Özne İle Yüklem, *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, C.2000/1, 582, 489-497.
- Vardar, B. (1998). *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: ABC Kitabevi. Nova Print Basımevi.